

**The Topic of Ottoman Threat
in Ukrainian Chronicle of the 16th Century**

The article deals with the topic of Turkish threat to European countries on the material of Ukrainian chronicle of the 16th century. The author considers that the quarrels between kings and military decline could be the reason of misfortunes that Europe went through in the 15–16th centuries. The researcher emphasizes that the only way to salvation from Ottoman threat was the revival of spirituality, Christian virtues and chivalry prowess.

Key words: humanism, Europe, the Renaissance, the Middle Ages, Turkish expansion.

УДК 821.161.2-97

Ольга Питюр (Київ)

**БОГОРОДИЦЯ
У СИСТЕМІ ВАСИЛІАНСЬКОГО СВІТОСПРИЙНЯТТЯ**

У статті розглянуто образ Богородиці у контексті барокового світовідчуття отців-василіян; виокремлено семантичні відтінки Пречистої, змістове вираження іконічного образу в релігійній збірці оповідань паломників «Гора Почаївська».

Ключові слова: Богородиця, ікона, василіяни, молитва.

Писемна творчість отців-василіян є об'єктом пильного зацікавлення науковців, особливо в контексті літератури помежів'я, що витворилося на землях, які перебували у безпосередній близькості до Речі Посполитої. У польській літературі цей процес має особливу назву — «креси». Розвідки, присвячені цій темі, спостерігаємо у наукових дослідженнях Ігоря Ісіченка, який ввів поняття так званого «василіянського бароко» у контексті загального літературного процесу, Аліни Новіцької-Єжової, Марії Підлипчак-Маєрович, Ростислава Радишевського, Александра Суші, який займається дослідженням спадщини василіянського єпископа Якова Суші.

Як відомо, орден отців-василіян був своєрідним культурним, освітнім та літературним простором, що розвивався у річищі уніатства, а тому позиціонував синтез барокової літературної традиції та «створив міст, який об'єднує світи римського Заходу і візантійського Сходу» [6, с. 158]. Літературна традиція отців-василіян у бароковому письменстві зазнає глибокого впливу українсько-білоруської і польської традицій, оскільки автори працювали на межових територіях і відтворювали своєрідність ментальності націй барокової доби.

Культ Богородиці постає в агіографічних та паломницьких творах, проповідях, збірках-міраклях, зокрема «Тератургима» Афанасія Кальнофойського, «Небо нове» та «Скарбниця Потребная» Іоанікія Галятовського (1665), «Руно орошенное» свт. Димитрія Ростовського (Туптала) (1680). У польськомовній літературі визначаємо ґрунтовну працю Якова Суші «Phoenix redivivus albo obraz starożytny chełmskiej Panny u Matki Przenajświętzej», яка оповідає про чудеса Холмської ікони Богородиці. Відтак, актуальним, на нашу думку, є дослідження образу Богородиці у контексті василіянського світобачення як особливого типу культури, який пропонував погляд на Богородицю, що синтезував вчення Східної і Західної Церков.

Мета статті: дослідити символізм образу Богородиці, визначити засоби творення образу у структурі художнього твору.

Особливістю створення іконічного образу є належність його до мистецької площини, яка перебуває на перехресті малярського й мистецького слова. Так збірка оповідей про чудеса Богородиці «Гора Почаївська» [3], що є об'єктом нашої уваги, ґрунтується на чудесах, які здійснює ікона Богородиці у Почаївському монастирі. Прикметно, що василіянські збірники чудес беруть в основу ікони візантійського зразка, якими, за свідченням Дмитра Степовика, є

Почаївська — ікона візантійського малювання 1198 року, подарована в Україну у 1597 році грецьким митрополитом Неофітом та Холмська ікона — візантійського походження, яка зберігалася в українському храмі в місті Холмі, а в 1765 році коронована як чудотворна ікона [8, с. 69]. Варто також визначити образ як особливий тип візантійської естетики, що також знайшов відгук у художньому переосмисленні василіян. Візантійці особливу увагу приділяли зоровим образам. Наголосимо на відомій сентенції Іоанна Дамаскіна про те, що «ікони — то книги для неписьменних, бо ікони заміняють їм і усне, і написане слово. Намальоване таке ж законне, як і написане, бо в обох випадках через тілесне споглядання людина підноситься до висот духовного» [8, с. 26]. Так було порушено проблему сприйняття іконічного образу. «Поняття “образ” поряд зі “словом” відіграло дуже важливу роль у візантійській філософсько-релігійній системі. Слово й образ виступали, у розумінні візантійців, певними матеріалізованими (хоча і не тотожними один з одним) субстанціями, в яких зберігається і передається на рівні емпіричного буття божественне одкровення, священне вчення» [1, с. 159].

Образ Богородиці у збірці постає крізь призму переказів паломників, які на своєму хворому тілі відчули благодать Пречистої. Як зазначав Василій Великий, апелюючи до слів апостола Матвія: «Світло тілу око. Як же твоє око буде здорове, то й усе тіло твоє буде світле» (Мт. 6, 22.) [2, с. 187]. Ця думка пронизує увесь твір, адже більшість чудес-цілень, які були описані у збірці, передусім пов'язані із відновленням зору людини. Така хвороба виступає як супутне захворювання основної хвороби (зламани ноги, одержимість бісами, поранення) або як основне (більшо на оці, сліпота, втрата свідомості та можливості адекватного сприйняття навколишнього світу). Так «на очі хворіла три тижні пані Катерина Брудбіловська [3, с. 14], «втратила зір і цілий рік не могла пересуватися жінка Анна» [3, с. 31] або студент Львівської школи, у якого на очах утворилися більма» [3, с. 35]. Таку увагу до зорового сприйняття Богородиці можемо пояснити і тим, що «через неможливість на той час забезпечити кожного християнина текстом святого письма, ікона виконувала роль зорової Євангелії...» [8, с. 18]. Автор у цьому аспекті неодноразово наголошує на неписьменності паломників, бо вони не можуть навіть поставити підпису під свідченнями, які щойно дали перед іконою. Так формується велика книга для «неграмотних», книга діянь Богородиці, яка пишеться молитовним словом, що йде від серця й розуму, а відтак сприймається дітьми від самого народження (про чудеса зі зцілення дітей різного віку також відповідається у збірці).

Не можна обминути увагою числову символіку, на якій наголошує автор твору. Використання чисел, що визначають час початку хвороби, її перебіг або час, який потрібен на зцілення, не є випадковим. Числа виступають знаками, що приховують у собі таємний Божий промисел, знаками, через які реальне життя пов'язувалося зі Священною історією. Такими є числа 3, 4, 5, 7, 10, 12, наприклад: «дівчина Устина <...> була мучима бісом і скорчена три дні» [3, с. 15] або «на п'ятий день сотворив обіцянку» [3, с. 29], що є знаком містичного єднання людства зі Спасителем» [4, с. 212]. Символічна семантика цих чисел, — за твердженням Володимира Кіріліна, — була орієнтована на найважливіші богословські поняття й цінності, що виражали ідею повноти, краси і гармонії [4, с. 211]. Наприклад, число 3 вважалося числом Божественної Трійці, тринітарна сутність якого відображена у тріадності матеріального світу (небо, земля, вода). «Сімка мислилася як число людини, що означає його гармонійне відношення до світу, <...> чуттєве вираження загального порядку, <...> знаменувала собою вищий ступінь пізнання божественної тайни» [4, с. 211]. У вимірі фізичного часу страждання використовується слово на позначення числа — седмиця. За цей час тіло фізично виснажується й урешті-решт перебуває на межі смерті, але ця межа є початковою для відкриття іншого тіла людини — духовного. У стражданні, за нашим текстом, людина розуміла марність, плинність життя, що є віддзеркаленням барокового світовідчуття.

Характеристика образу Богородиці не обмежується символічним змістом чисел. Писемний текст навчає також звертатися і просити зцілення у Пречистої, смиренно молитися й у цьому діалозі отримувати спасіння. Так «найбільшу сув'язь ейдетичних сюжетів містить телеологія молитви, що її осердям зазвичай постає ідея сходження розуму й серця людини до Бога через слово» [11, с. 88]. Молитва виступає окремою інтенцією людини, у якій реалізується її емоції, почуття, прагнення, комунікативне бажання спілкування із надприродним. Саме у деталізації

понять «розум» та «серце» відтворюється образ Богородиці. Так Іерей, який був у тяжкому недугу, після того, як серцем звернувся до Пречистої, отримав здоров'я [3, с. 40]. «Серце панни Маглаліни терпіло хворобу» [3, с. 45] або превелібний отець Федір Кожовський, який серцем і розумом створив намір-молитву [8, с. 46]. Молитовний акт паломників актуалізує увагу до словесного вираження думки. Ольга Фрейденберг зазначає, що слово вимовляється не ізольовано, а в супроводі сміху або плачу, жесту та модуляції голосу [12, с. 123]. Саме звук (крик, поєднання декількох голосних звуків) має особливий символічний зміст, що є тим засобом, який повертає людину із темного світу мовчання, царства смерті і через сонце Богородиці так повертається до світу живих. Тимчасова смертельна небезпека (неможливість промовити слова, втрата свідомості, одержимість бісами) викликала тимчасову німоту. Коли ж хворий кричав, промовляв звук або звертався із благальною молитвою до Богородиці, тоді він і отримував шанс на спасіння й повернення до світу живих. У такому випадку актуалізуються давні міфологічні вірування про силу заклинань, промовляння ритмічного слова, яке повертало із того світу. Засвідчуємо глибокий символізм Богородиці, вкоріненість у міфологію та пов'язаність образу із найдавнішими віруваннями — так його побачили отці-василіяни.

Образ Богородиці поєднує у собі протилежні елементи, які не протиставляються, а доповнюють один одного: у вогні з'являється Пречиста й водою зі своєї стопи зцілює, у розпачливому крику звертаються хворі до небесного лікаря й у блаженному шепоті та внутрішній молитві творять безмежну хвалу за зцілення. Пречиста рятує від невиліковної хвороби за лічені дні й безжально карає за осквернення ікони чи образу словом. У таких протилежностях і постає Богородиця не безпосередньо, а опосередковано через сповіді очевидців чудес. Вважаємо за доцільне наголосити на комунікації із Богородицею, що полягає у формуванні хронологічно послідовних оповідей подій, які формують «акт розповіді, промовляння слів, що осмислювався як нове сіяння світла й перемогу тіні, а пізніше і світла» [12, с. 123]. У збірці наголошується на особливому світлі, яким супроводжується поява ікони або самої Богородиці, наприклад неодноразово помічала таємниче світло від ікони панна Гойська [3, с. 8]. На містичності образу наголошує Д. Степовик, визначаючи, що «жадання дива, чогось надзвичайного й надприродного — це також вияв барокової ментальності, переживання людьми якоїсь спільної драми [8, с. 87]. Потребує додаткового аналізу й своєрідне мислення, що відтворює циклічний образ тим, що уводить уявлення про розповідь по «живій» черзі: кожний паломник отримує частину уваги автора й творить «частину» чуда в загальному полотні збірки. Прикметно, що в тексті збірки немає детального опису ікони Богородиці або самої Пресвятої, хоч вона являлася перед очима вірян. Бачимо, що автори акцентують увагу на її осяйності, покрові.

Єдність та цілісність функціонування образу Богородиці в структурі тексту «Гора Почаївська» можна відчитати ще на одній деталі тексту, яка регулярно повторюється в описах чудес зцілення. Рецепт зцілення людини Богородицею відбувався за «схемою»: хвороба — страждання, що фізично виснажувало людину — створення молитви-прохання до Богородиці — створення обітничі поклонитися чудотворному образу — одужання — виконання обіцянки (прихід, приїзд на гору Почаївську до церкви, де зберігається образ). Повторюваність у описі чудес зцілення, а також значна увага до числового ряду здійснювала ще одну важливу функцію в контексті релігійного тексту: функцію впливу на «уважного і допитливого читача, а поліваріантне і багатозначне використання числових символів у їх найтіснішому зв'язку з сюжетною будовою розповіді формувало текст-сповідь, збірку-порадник, у якому рецептами виступали свідчення очевидців, а самим лікарем — Богородиця. Текст служив «формою очищення душі від гріховних помислів та пристрастей [11, с. 89]. Звернемо також увагу на виразні алюзії на Біблію, які бачимо в історичних повідомленнях про Богородицю. Пригадаємо біблійну оповідь про нашестя саранчі на Єгипет. У збірці чудес «Гора Почаївська» знаходимо свідчення від 1748 року, коли Почаївський край полонила саранча і мала згубити усі посіви й на Почаївській горі, але спільною молитвою та зверненням до Богородиці в іконі чудотворній запобігли біді. Так покарання за гріхи було переосмислено на українському ґрунті.

Образ Богородиці у василіянському світобаченні не відзначається усталеним визначенням «Покрова» як це відбувається в українському світобаченні. Розгалужену систему семантичних відтінків цього образу запропонував Ярослав Пелікан [13], який визначає такі семантичні

смісли образу Богородиці: дочка Сіону, друга Єва, гарант справжньої людської природи, Теотокос, Матір Божа, героїня Корану і Чорна Мадонна, служниця Господа, мужня жінка, прикраса поклоніння, лідер небесного хору, модель досконалості християнства, благословенна мати, скорбна Мати, посередниця та примирителька, обличчя, що найбільше нагадує обличчя Бога, модель віри у слові Господа, мати Славна і вічна жіночність, матір в сонячному одязі, найбільше виключення — непорочне зачаття, цариця небесна, жінка на всі часи та усі випадки життя. Названі смісли образу Божої Матері є універсальними, оскільки дають змогу дослідити цей образ не тільки крізь призму однієї національної культури, а й у світовому контексті. Сліпий прозріває, біснுவатий визволяється від духу лукавого, прокажений очищається, той, хто хворіє, отримує здоров'я, а померлий — життя. Через такі чудесні діяння розкриваємо наступні сміслові навантаження образу Божої Матері, що були найбільш актуальним у отців-василіян: така, яка дарує духовне очищення й фізичне зцілення, тобто очищує тіло та душу. Перебуваючи на небі й землі одночасно, через посередництво ікони Божа Мати зцілює через молитву, а отже актуалізується ще одне сміслові навантаження образу Богородиці — Богоматір як модель віри в слові Господа. Промовляючи молитву, людина готує себе до благословення світу небесного, а це передбачає відповідну підготовку та ритуал, що може бути актуалізований виключно в слові Божому, бо слово є Бог. Поліваріативність цього образу в уніатській традиції визначається очевидцями чудес і має багато семантичних відтінків, серед яких такі: єдина християнська заступниця, джерело зцілення на горі Почаївській, усіх хворих цілителька, та, що втішає, небесний лікар, цариця неба й землі, та, що просить своїми молитвами перед Богом, кульгавим зцілення, а хворим здоров'я, для всіх помічниця, заступниця роду християнського та ін. В основі культурного канону василіянської барокової системи сприйняття стоїть Богородиця і реалізація первинних семантичних функцій заступництва та милування.

Наявність матеріальних предметів, до яких прочани можуть доторкнутися, а за потреби, щиро помолитись, зцілитися, вказує на емоційне та сакральне наснаження образу. Антонімічні пари мертвий — живий, сліпий — зрячий, біснуватий — здоровий розкривають чудесні, неземні діяння Богородиці, наголошуючи на її винятковості, можливості творити без кордонів, вільно розпоряджаючись часом та простором, бо у своїх благодіяннях Богородиця не знає меж.

Перспективними, на нашу думку, будуть дослідження польськокомовних текстів василіян з метою здійснення компаративного аналізу поезики художній текстів у різних національних просторах.

Список використаної літератури:

1. Бычков В. В. Образ как категория византийской эстетики / В. В. Бычков // Византийский временник. — 1973. — Т. 34. — С. 151–168.
2. Василій В. Моральні основи / В. Василій. — Апостолес, 1951. — 192 с.
3. Гора Почаевская — Б. м. — Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1772. — [1], 116, [3] арк.; 4.
4. Древнерусская литература: Изображение природы и человека. Коллективная монография. — М.: Наследие, 1995. — 355 с.
5. Ісіченко І. «Василіанське бароко» / Ігор Ісіченко, архієпископ // Слово і Час. — 2001. — № 1. — С. 3–21.
6. Новіцька-Єжова А. Василіани на Кресах — посередники між офіційною та народною культурою / А. Новіцька-Єжова // Київські полоністичні студії. Українські польсько-літературні контексти доби бароко. — Т. VI. — Київ, 2004. — 568 с.
7. Пилип'юк О. Поетологічні парадигми: Схід–Захід: монографія / Олег Пилип'юк. — К.: ВЦ «Академія», 2012. — 336 с.
8. Степовик Д. Історія української ікони Х–XX століть / Дмитро Степовик. — Київ: Либідь, 1996. — 440 с.
9. Степовик Д. Іконологія й іконографія / Дмитро Степовик. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. — 312 с.
10. Суша А. А. Дакументальная спадчына Якуба Сушы: да 400-годдзя з дня нараджэння / А. А. Суша // Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі / Нацыянальная быблыятэка Беларусі; складальнікі: Л. Г. Кірухіна, К. В. Суша. — Мінськ: Нацыянальная быблыятэка Беларусі, 2010. — Вып. 12. — 287 с.
11. Ушкалов Л. Основні риси телеології тексту в літературі українського бароко / Леонід Ушкалов // Медієвістика. — 1998. — Т. 1. — С. 85–91.

12. Фрейдеберг О. М. Поэтика сюжета и жанра / О. М. Фрейдеберг. — М.: Лабиринт, 1997. — 448 с.
13. Pelikan J. Mary Through the Centuries: Her Place in the History. — New Haven and London: Yale University Press, 1996. — 268 p.

Virgin Mary within the World-View of Basilian Monks

The article deals with the image of the Virgin Mary presented through the baroque perspective of Basilian monks. Semantic peculiarities of the Blessed Virgin and the message of the iconic image within the religious story-book of pilgrims are discussed in the paper.

Key words: Virgin Mary, icon, Basilian monks, prayer.

УДК 82-1/-9:82-9

Ольга Зінченко (Київ)

НАРАТИВ БАТАЛЬНИХ СТОРІНОК «ЩОДЕННИКА» ГЕНЕРАЛЬНОГО ПІДСКАРБІЯ ЯКОВА МАРКОВИЧА XVIII СТОЛІТТЯ

У статті досліджена актуальна історико-літературна проблема — ставлення козацької старшини XVIII ст. в особі Якова Марковича до військових подій імперії, що згодом призвели до знищення Гетьманської державності. Мета роботи — виявити особливості відображення наратором непротих подій та військових перипетій того часу.

Ключові слова: щоденник, наратор, текст, військовий похід, козацька старшина.

Дослідник мемуарних жанрів Андрій Тартаковський стверджує, що жанротворчою ознакою мемуаристики є історична свідомість, властива певному часу і певному соціуму [9, с. 38]. Батальні сторінки є однією із важливих змістових частин «Щоденника» (1717–1767) генерального підскарбія Якова Марковича. З 20 травня 1725 по лютий 1727 рр. у «Щоденникових записках» містяться нотатки наратора, який особисто брав участь у Сулацькому та Дербентському походах в Персію російських військ, українських та донських козаків — проти татар на території сучасного Дагестану та Азейбарджану. Наратив є поглядом під цілком конкретним ракурсом. Наратор — Яків Маркович, бунчуковий товариш, адміністративна особа, яка підпорядковувалася безпосередньо гетьману, перебуваючи поза владою полковників та сотників. Участь у згаданих походах Я. Маркович брав разом з А. Міклашевським, А. Горленком, М. Гамалією і А. Дорошенком. Як і увесь наратив щоденника, опис воєнних подій у ньому позначений стриманістю та обережністю, і в ставленні до політики, оцінках певних подій та осіб, перевага надається лише фактам. Така обережність була мотивована атмосферою у військово-політичній сфері Росії, яка пригнічувала Гетьманську владу, контролюючи її діяльність. Очевидно, часто демонстрована зневага росіян до старшин та українських закладів породжувала у Марковича страх при оцінці перспектив продовження взаємодії російської та української політичних систем. Дослідниця психології щоденництва Катерина Танчин відзначає, що «форма відкритості, щирості залежить не лише від психологічного складу автора, а й у значній мірі від суспільної ситуації» [8, с. 33]. Саме суспільна ситуація в цьому випадку була головною причиною лаконічності та інтровертності оповіді. Навіть у поденних записках про досить драматичні воєнні події автор змушений був приховувати самостійне осмислення та оцінку подій, описаних у пам'ятці, уникати відвертих авторських наголосів. А. Тартаковський вказує на смислово-змістову відмінність між жанром щоденника та мемуарами, що полягає в обмеженні історичного світогляду щоденника рамками сьогодення, тоді як історизм мемуарів вимірюється співвідношеннями їх з минулим, що стало чи